

ETNINIO PAVELDO INTEGRAVIMAS Į PAGRINDINIO UGDYMO ŠVIETIMO PROGRAMAS: DEKLARUOJAMOS TENDENCIJOS IR REALI BŪKLĖ

DOC. DR. ARŪNAS VAICEKAUSKAS

Vytauto Didžiojo universitetas, el. p. arunas.vaicekauskas@gmail.com

IVADAS

Dar 2002 metais Lietuvos Respublikos Seimo užsakymu atliktas tyrimas „Etninės kultūros raiška ir sklaida vidurinėje švietimo grandyje“ parodė didžiulį atotrūkį tarp valstybės deklaruojamo etnokultūrinio ugdymo prioritetų ir realios situacijos mokyklose.

Nuo to laiko prabėgo jau 15 metų. Prioritetinės nuostatos etnokultūros ugdymo klausimu per šį laikotarpį ne tik nenuštojo būti deklaruojamos, bet dar labiau išryškėjo oficialioje ir neoficialioje valstybės pareigūnų bei politikų retorikoje. Tačiau kiekvieną kartą, kai tik etninės kultūros likimu Lietuvos valstybėje besirūpinantys asmenys, pasirėmę valstybės teisės aktais, prabyla apie privalomo etnokultūrinio ugdymo įdiegimą ugdymo institucijose, už švietimo politikos įgyvendinimą atsakingų valstybės administracinių institucijų pareigūnai, visiškai neneigdami prioritetinės etnokultūrinio ugdymo svarbos, puola „teisintis“, kad mokinių užimtumas ir taip esąs per didelis, todėl „nėra iš kur paimti valandų“ atskirai etnokultūros disciplinai, taigi, geriausia išeitis – „integruoti“ etninę kultūrą į kitas bendrojo ugdymo disciplinas. Ir nors 2012 metų balandį Lietuvos Respublikos švietimo ministro patvirtinta Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendroji programa numato etnokultūrai skirtos disciplinos ar bent jau atskirų etninei kultūrai skirtų modulių galimybę, tačiau taip ir neįteisina **privalomo etninės kultūros mokymo**, nors tai numatė dar 1999 metais priimtas Etninės kultūros valstybinės globos pagrindų įstatymas. Dar daugiau, šiame dokumente principinis dėmesys vėl kreipiamas link etninės kultūros integravimo į kitas disciplinas. Siekdamas atsakyti į klausimą, ar priimta etninės kultūros ugdymo bendroji programa pakeitė susiklosčiusią situaciją, autorius 2017 metais atliko Etninės kultūros globos tarybos prie Lietuvos Respublikos Seimo užsakytą tyrimą, su kurio rezultatais ir supažindina šis straipsnis.

Problema: etnokultūrinio ugdymo būklė šiuolaikinėje visuomenėje.

Tikslas: atskleisti, kaip šiuo metu etnokultūrinį ugdymą mokyklose veikia 2012 metais patvirtinta Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendroji programa? Ar matomi kokie nors teigiami poslinkiai, ar per penkerius metus reali

padėtis taip ir nepagerėjo? Pirmiausia – ar „integracinė“ etnokultūrinio ugdymo politika šiandien pasiteisina praktiškai? Kitaip sakant, straipsnyje siekiama atskleisti **realias mokytojų galimybes** integruoti etninės kultūros dalykus į kitų pagrindinio ugdymo dalykų pamokas, išryškinti kylančias problemas ir jų pasekmes.

Uždaviniai: siekiant atskleisti kuo pilnesnį esamos situacijos vaizdą tyrimo metu buvo išsikelti tokie uždaviniai:

1. Išanalizuoti „Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrosios programos“ teiginius bei principines nuostatas.
2. Ištirti ir įvertinti kiekybiniu ir kokybiniu aspektais, kaip etnokultūrinė informacija integruojama į 5–10 klasių vadovėlius bei kitas mokymo priemones, skirtas bendrojoje programoje įvardytiems dalykams, į kuriuos turėtų būti integruojamas etninės kultūros pažinimas.
3. Atlikti tyrimą pagrindinio ugdymo švietimo įstaigose siekiant atsakyti į klausimus:
 - kokios yra realios etnologinio išsilavinimo neturinčių mokytojų galimybės (žinių ir laiko ištekliai, gebėjimai ir kt.) integruoti etnokultūrinę informaciją į savo vedamas pamokas;
 - kaip etnokultūrinės informacijos integravimą į kitas disciplinas vertina patys mokytojai, mokyklų vadovai, mokyklų bibliotekininkai, mokinių tėvai ir mokiniai
4. Prištatyti tyrimo rezultatus bei pateikti rekomendacijas už švietimo politiką atsakingoms valstybės institucijoms.

Išsikelti uždaviniai reikalavo ir atitinkamos metodikos: dokumentų analizės; mokomųjų priemonių (vadovėlių, metodinių priemonių ir kt.) lyginamosios analizės; buvo numatytas ir lauko tyrimas vykdant mokytojų ir mokinių anketinę apklausą ar naudojant pusiau struktūruoto interviu metodą. Ir nors mokyklose šiuo metu naudojami vadovėliai buvo peržiūrėti tik dalyje aplankyto ugdymo įstaigų, o respondentų skaičius taip pat galėjo būti statistiškai didesnis, tačiau surinkta informacija visgi leidžia

susidaryti bendrą tiriamos problemos vaizdą ir prieiti tam tikras išvadas.

Naudoti tyrimo metodai: ugdymo procesą reglamentuojančių dokumentų analizė; mokomųjų priemonių (vadovėlių, skaitinių knygų) turinio ir kokybės lyginamoji analizė; struktūruotas ir pusiau struktūruotas interviu; anketinė apklausa; neformalus pokalbis.

Tyrimo metodika: vykdant tyrimą pirmiausia buvo dėmiamai išanalizuotos Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrosios programos nuostatos. Šis tyrimas padėjo išryškinti principines programos nuostatas akivaizdžiai orientuoti mokytojus į etninės kultūros žinių integravimą į kitus bendrojo ugdymo dalykus, taip pat atskleidė, kad Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrosios programos temos ir joms kokybiškai išdėstyti reikalingo laiko apimtis iš esmės nedera su realiai integruojamų į kitus bendrojo lavinimo dalykus etninės kultūros temų bei pamokos laiko apimties teikiamomis „integracijos galimybėmis“. Jau nekalbant apie tai, kad fragmentiškai pateikiamos etnokultūrinės žinios (net ir sudėjus į viena visas temas, siūlomoms integruoti į skirtingus dalykus) tikrai nebus pajėgios išugdyti visapusiškai išsilavinusią, pilietiškai nusiteikusių, etninės tradicijos etines bei pasaulėžiūrines vertybes išmanančią ir – kas dar svarbiau – puoselėjančią asmenybę.

Išnagrinėjus programos nuostatas, laisvai pasirinktose mokyklų bendruomenėse, turinčiose pagrindinio ugdymo klases, buvo atliktas etninio paveldo integravimo tyrimas. Tyrimą stengtasi atlikti ir tose mokyklose, kurias visuomenė žino kaip puoselėjančias etnokultūrinę veiklą – įsteigusias folkloro klubus ar ansamblius, rengiančias tradicines šventes ar etnokultūros konkursus. Neapeitos ir tos mokyklos, kurios savo etnokultūrine veikla neišsiskiria iš bendro ugdymo įstaigų fono. Tyrimo metu buvo apklautos ir prestižinės gimnazijos (apklausiant mokytojus, dirbančius su 9–10 klasių mokiniais), taip pat progimnazijos ar pagrindinio ugdymo švietimo įstaigos.

Atsižvelgiant į tai, kad kaip svarbiausias tyrimo tikslas buvo iškeltas siekis atskleisti realias bendrojo ugdymo dalykų mokytojų galimybes integruoti etninės kultūros žinias į savo dėstomą dalyką, buvo parengtas klausimynas¹ (10 atvirų klausimų – žr. straipsnio pabaigoje). Į klausimus paprašyta atsakyti literatūros, istorijos, geografijos, technologijų, muzikos, dailės ir kitus mokytojus. Iki tyrimo pabaigos buvo gautos 67 anketos su daugiau ar mažiau išsamiais atsakymais. Anketos padėjo susidaryti bendrą vaizdą apie mokytojų įsitraukimą į etnokultūros žinių integravimo procesą – asmeninį požiūrį, motyvacias, turimas kompetencijas, realias jų galimybes gauti metodinę pagalbą ar susirašti specialios informacijos.

Nepaisant to, kad anketą sudarė atviri klausimai, gana dažnai mokytojai pateikdavo neišsamius ar konkretumu

¹ Užpildant klausimyną pateikti asmens duomenys viešai neskelbiami ir neperduodami tretiesiems asmenims.

nepasižyminčius atsakymus. Todėl, esant galimybei (mokytojams sutikus skirti laiko pokalbiui), jie buvo papildomai apklausiami naudojant pusiau struktūruoto interviu (rečiau – neformalaus pokalbio) metodą. Taip pat buvo kalbamasi su mokyklų vadovais bei mokyklų bibliotekų darbuotojais. Apklausti ir kelių rajonų savivaldybių lygmens administracinių institucijų darbuotojai.

Kalbant su mokyklų vadovais, pirmiausia stengtasi išsiaiškinti mokyklų administracijos požiūrį į ugdymo įstaigos galimybes integruoti etnokultūrinės žinias arba įvesti atskirą etninei kultūrai skirtą discipliną, bandyta aptarti mokymo priemonių komplektavimo ar įvairias kitas programinio-metodinio lygmens problemas. Pokalbiai su bibliotekų darbuotojais padėjo išsiaiškinti vadovėlių ir kitų mokymo priemonių komplektavimo principus, realias mokyklų galimybes įsigyti naujas bendrojo ugdymo programos nuostatas atitinkančių vadovėlių.

Siekiant sužinoti platesnio bendruomenės rato nuomones apie etninės kultūros ugdymo poreikį ir etnokultūrinių dalykų mokymą bendrojo lavinimo mokyklose, buvo apklausiami ir mokiniai bei jų tėvai.

Surinkti duomenys saugomi asmeniniame autoriaus archyve (bylos: Ava LKGT-2017_MK_1 / 67; Ava LKGT-2017_MI_1 / 25; Ava LKGT-2017_DI_1 / 7; Ava LKGT-2017_BI_1 / 5; Ava LKGT-2017_MT_1 / 35). Iš viso apklausta 114 respondentų. Respondentų asmens duomenys tyrimo autoriui žinomi, tačiau, remiantis Asmens duomenų apsaugos įstatymu, tekste neviešinami.

Kartu buvo peržiūrėtas šiuo metu kai kuriose mokyklose naudojamų istorijos, literatūros, lietuvių kalbos ir kitų disciplinų vadovėlių, kuriuose turėtų ar galėtų būti integruota etnokultūrinės žinias ugdanti medžiaga, turinys. Iš viso buvo apklautos septynių ugdymo įstaigų bibliotekos, kuriose susipažinta su aplankytoje mokykloje tuo metu naudojamais istorijos, literatūros, lietuvių kalbos, technologijų ir kitais vadovėliais 5–10 klasių mokiniams. Paaiškėjus, kad net prestižinėse mokyklose šandien vis dar naudojamos iki 2012 metų (t. y. iki patvirtinant Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrąją programą) išleistos mokymo priemonės, „Šviesos“ leidykloje buvo peržiūrėtas naujausių ir pagrindinio ugdymo programines nuostatas geriausiai atitinkančių literatūros bei istorijos vadovėlių turinys.

Raktiniai žodžiai: mokykla, pagrindinis ugdymas, etninė kultūra, dalyko integracija.

PAGRINDINIO UGDYMO ETNINĖS KULTŪROS BENDROSIOS PROGRAMOS NUOSTATŲ VERTINIMAS

Žvelgiant formaliai, edukologijos požiūriu, pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrąją programą galima vertinti tik teigiamai. Programoje akcentuota ir valstybės

teisės aktais pagrįsta būtinybė ugdyti etninį sąmoningumą, gerbti ir puoselėti savo ir kitų tautų kultūrinės tradicijas ir daugelis kitų etnokultūriniam piliečių ugdymui itin svarbių momentų. Įvardyti bendrojo lavinimo dalykai, į kuriuos gali būti integruojamos etninės kultūros žinios, pateikiamas platus etnokultūrinių temų ratas, vertinimo kriterijai ir kt. Kita vertus, apie galimybę etnokultūrinių dalykų mokyti atskira disciplina ar bent jau atskiru moduliu užsimenama vos vienu vieninteliu sakiniu². Visas likęs programos V skyriaus tekstas skirtas ugdymo galimybėms aptarti – kaip etninės kultūros žinias integruoti į kitas bendrojo lavinimo disciplinas. Netgi neformaliajam etnokultūriniam švietimui, kuris ugdymo įstaigose yra gana plačiai praktikuojamas, yra skirtas vienintelis 16 poskyris. O tai, mūsų nuomone, rodo išankštines dokumento rengėjų nuostatas. Pasak programos rengėjų, etnokultūrinį ugdymą turėtų sudaryti dvi veiklos sritys: (1) etninės kultūros vertybių bei reiškinių pažinimas ir vertinimas ir (2) etnokultūrinė raiška, kuri būtų skirta mokinių praktiniams gebėjimams ugdyti³. Čia norėtume pastebėti, kad programos rengėjai akivaizdžiai pervertino pagrindinio ugdymo klasių mokinių gebėjimus, ypač turint galvoje tai, kad pagal realią šiandienos situaciją etnokultūrinių žinių perteikimas yra įmanomas tik integruojant jas į kitus bendrojo lavinimo dalykus. Antai programos rengėjai teigia, kad „įgyvendindami šias dvi veiklos sritis, mokiniai [...] gebės suvokti savo tautos ir jos kultūros savitumą, sąsajas su kitomis kultūromis, supras senųjų simbolių, apeigų [...] kilmę, prasmę bei svarbiausias ypatybes [...]“⁴. Turėdamas ketvirčio amžiaus darbo universitete patirtį, galiu paliudyti, kad deramai suprasti senųjų simbolių, apeigų ir papročių kilmę ir ypač prasmę yra sunkokas uždavinys net antrosios pakopos universitetinių studijų absolventui, tad ką jau čia kalbėti apie pagrindinio ugdymo klases. Kitas priekaištas, kurį galima pateikti programos sudarytojams, būtų toks: etnokultūros srities žinių turinys bei jų galimos sąsajos su kitais bendrojo ugdymo dalykais šioje programoje aptariamas išties plačiai, tačiau ugdymo gairėse (VI dokumento skyrius) mokytojui paliekama „numatyti, ko ir kaip mokiniai bus mokomi, kaip jie parodys savo mokymosi rezultatus ir bus vertinami“⁵. O VI skyriaus 18 poskyris apskritai mokytojui paveda organizuoti etninės kultūros ugdymo procesą: „taikyti aktyvius etninės kultūros ugdymo metodus“, „mokyti mokinius argumentuotai reikšti savo nuomonę apie etninės kultūros reiškinius ir vertybes“ ir t. t.⁶ Ir tuo pat metu programa visiškai nieko nekalba apie atsakingus sprendimus turinčio priimti mokytojo privalomas kompetencijas etnokultūros srityje, apie etnokultūrinės žinias siekiančių integruoti į savo dėstomą dalyką mokytojų perkvalifikavimo

klausimus, taip pat apie kitų bendrojo ugdymo dalykų programų pritaikymą etninės kultūros temų integravimui į konkretaus dalyko pamokas.

Tarpinės išvados:

Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrosios programos rengėjai aiškiai atsiriboja nuo **būtinybės įvesti privalomą atskirą** etnokultūrai skirtą **discipliną** arba etnokultūrinės žinias **privalomai** integruoti į kitas disciplinas. Šioje programoje taip pat visiškai nekalbama apie kompetencijas, kurių reikėtų (arba kurias tam tikra tvarka turėtų įgyti) etnokultūros dalyko mokytojas ar, juo labiau, etnokultūrinę informaciją į savo discipliną integruojantis mokytojas. Be to, ugdymo gairėse nurodoma, kad mokytojas pats sprendžia, kaip ir ko mokyti. Kitaip sakant, pagrindinis etnokultūros mokymą reglamentuojantis dokumentas žinių perteikimą mokiniams iš esmės palieka savieigai.

MOKYMO PRIEMONIŲ ANALIZĖ

Dėl pagrindinio ugdymo disciplinoms naudojamų vadovėlių gausos bei įvairovės, taip pat dėl mokymo priemonių komplektavimo ugdymo įstaigose principų skirtingumo⁷ tyrimo autorius turėjo susipažinti su mokyklose šiuo metu naudojamais vadovėliais pats lankydamasis pasirinktų ugdymo įstaigų bibliotekose. Iš viso buvo aplankytos septynių mokyklų bibliotekos, kuriose buvo stengiamasi susipažinti su tuo metu mokykloje naudojamais istorijos, literatūros, lietuvių kalbos, gamtos mokslų, technologijų ir kitais vadovėliais 5–10 klasių mokiniams. Bibliotekose buvo stengiamasi peržiūrėti skirtingų autorių parengtų ir skirtingų leidyklų išleistų mokyklinių vadovėlių ar pagalbinių mokytojo knygų turinį ir palyginti jį su pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrosios programos nuostatomis. Nors ir buvo apsilykyta palyginti nedaugelyje bibliotekų, pasitvirtino faktas, kad skirtingose mokyklose šiuo metu naudojami skirtingų leidyklų skirtingu laiku išleistų mokymo priemonių komplektai. Pavyzdžiui, Kauno „Rasos“ gimnazijoje ugdymo procesui ir šiuo metu naudojami tiek santykinai senos, 2006–2007 metais išleistos mokymo priemonės, tiek naujausi, 2016 metų vadovėliai. Pavyzdžiui, Irenos Kanišauskaitės, Nijolės Šervenikaitės, Sauliaus Žuko parengtas „Literatūros vadovėlis 9 klasei“ (Vilnius: Baltos lankos, 2006). Iš principo tų pačių autorių – Irenos Kanišauskaitės, Aliaus Avčininco, Nijolės Šervenikaitės, Sauliaus Žuko parengtas „Literatūros vadovėlis 9 klasei“ (Vilnius: Baltos lankos, 2016), taip pat Domo Boguševičiaus, Virgilijaus Navicko

² Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendroji programa, p. 3.

³ Ten pat, p. 2.

⁴ Ten pat, p. 2.

⁵ Ten pat, p. 5.

⁶ Ten pat, p. 5.

⁷ Pavyzdžiui, kai kuriose mokyklose įsigyjant naujus vadovėlius atsižvelgiama ne tiek į gyvenamąjį laikotarpį atitinkančias ugdymo programų nuostatas, kiek į pačių mokytojų pageidavimus, o šie nori, kad nauji vadovėliai būtų kuo panašesni į senuosius, su kuriais buvo įprašta dirbti.

Etninės kultūros ugdytojai seminare pratybų metu Seinuose, 2016 m. V. Jocio nuotr.

„Istorija II gimnazijos klasei“ (Kaunas, 2015). Gausaus autorių kolektyvo (Ignas Kapleris, Antanas Meištas ir kt.) mokomoji knyga „Laikas“, skirta 10 klasės mokiniams ir išleista „Briedžio“ leidyklos, Vilniuje, 2007 metais. Ši mokykla jau turi ir 2016 metais „Šviesos“ leidyklos išleistą „Literatūros vadovėlių 9 klasei“, ir Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto parengtus „Skaitinius 9 klasei“. Panašią situaciją aptikome ir Kauno KTU Vaižganto progimnazijoje. Čia ugdymo procesui naudojami patys naujausi 2016–2017 metais „Baltų lankų“ išleisti vadovėliai, pavyzdžiui, Irenos Smetonienės „Lietuvių kalba 5 klasei“ (Vilnius: Baltos lankos, 2017), Gitanos Notrimaitės-Muzikevičienės, Ingos Gresienės, Sauliaus Žuko „Literatūra 5 klasei“ (1 ir 2 dalys, Vilnius: Baltos lankos, 2016). Bet šeštokams mokytis naudojamas „Alma littera“ leidyklos dar 2005 metais išleistas Jūratės Sirtautienės, Vytauto Sirtauto, Vytauto V. Sirtauto „Lietuvių kalbos vadovėlis 6 klasei“. Laimos Abraitytės „Skaitiniai 6 klasei“ „Šviesos“ leidyklos išleisti dar 2003 metais Kaune, Kęstučio Urbos „Knygų valandos. Skaitinių knyga 7 klasei“ – 2002 metais, tos pačios „Šviesos“ leidyklos, Kaune. Panaši situacija susiklosčiusi ir kitose aplankytose pagrindinio ugdymo mokyklose.

Išsiaiškinus padėtį, buvo nutarta apsilankyti „Šviesos“ leidykloje, kur susipažinta su pačiais naujaisiais, 2016–2017 metais parengtais literatūros ir istorijos vadovėliais 5–9 klasėms.

Tad nors nuo Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrosios programos priėmimo jau praėjo penkeri metai, didelė dalis šiandien mokyklų bibliotekose esančių ir mokinių ugdymo procesui naudojamų vadovėlių yra parengti 2006–2012 metais. Taip yra dėl kelių priežasčių. Viena, pačius naujaisius, su Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrąja programa visiškai suderintus vadovėlius, patvirtintus Ugdymo plėtotės centro, yra parengusi tik

Kauno „Šviesos“ leidykla. O daugelis mokyklų jau yra pasirinkusios 2015–2016 metais „Baltų lankų“ leidyklos išleistus vadovėlius. Nesunku suprasti, kad mokyklos šiuo metu yra nepajėgios kasmet atnaujinti naudojamų mokymo priemonių komplektus. Antra, skirtingų autorių parengti ir skirtingų leidėjų panašiu metu išleisti nauji vadovėliai skiriasi ir vienas nuo kito, ir nuo anksčiau išleistų mokymo priemonių, jei ne pačiu turiniu, kuris privalomai derinamas su pagrindinio ugdymo dalykų programų nuostatomis, tai parengimo metodika (pavyzdžiui, pateikiamomis užduotimis). Tokia situacija iš mokytojų reikalauja papildomo pasirėngimo ir metodinių žinių. Todėl tie vadovėliai gali ir nepasiekti mokyklų. Mat mokyklų vadovybė, pasitarusi su mokytojais, renkasi skirtingų leidėjų pasiūlymus, o mokytojo, nenorinčio keisti per ilgus darbo metus suformuotus įgūdžius, pozicija labai dažnai nulemia. Jiems pageidaujant mokyklos pasirenka ne geriausiai naujus ugdymo programų reikalavimus atitinkančias mokymo priemones, bet tas priemones, kurios dėl praktinių užduočių pobūdžio ar parengimo metodikos yra artimesnės anksčiau naudotoms mokymo priemonėms. Trečia, mokyklos neretai turi planuoti vadovėlių pirkimą anksčiau, nei pasirodo patys naujaisi jų leidimai. Ir, kaip jau minėjome, mokyklos, įsigijusios vieną ugdymo priemonių komplektą, atnaujinti jį gali tik praėjus tam tikram laikui. Tokią situaciją pabrėžė tiek mokyklų vadovai, tiek mokyklų bibliotekų darbuotojai, tiek kalbinti „Šviesos“ leidyklos darbuotojai.

Dabar apie pačius vadovėlius. Savaiame suprantama, neverta tikėtis, kad prieš patvirtinant pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrąją programą parengtuose vadovėliuose bus aiškių etninės kultūros žinių integravimo požymių. Žinių apie etninę kultūrą yra tik tiek, kiek jos susijusios su specifinėmis istorijos ar literatūros dalykų temomis – jų pateikiama Lietuvos krikšto aprašyme ar

tautosakos tekstuose.¹ Čia nerasime nei specializuotų užduočių, nei platesnio reiškinių paaiškinimo etninės kultūros kontekste. Kita vertus, naujausiuose istorijos ar literatūros dalykams skirtuose vadovėliuose etnokultūros informacija po 2012 metų išties kur kas geriau integruojama, nes atsirado ir naujų temų, pavyzdžiui, skirtų lietuvių etnogenezei ar senajam religiniam tikėjimui (dažnai derinant jas su šiuolaikinių senojo baltų tikėjimo bendruomenių veiklos aptarimu), pagausėjo mitologijai ir tautosakai skirtų tekstų kiekis. O svarbiausia – atsirado šiuolaikinių mokslininkų (archeologų, mitologijos, tautosakos specialistų) komentarų, įterpiamos specialiai šioms temoms parengtos praktinės užduotys. Šiuo atžvilgiu ypač reikėtų išskirti „Šviesos“ leidyklos parengtas mokymo priemones. Jos ne tik pasižymi išsamiausia faktografinė informacija, bet ir specifinėms temoms adaptuotų užduočių gausa. Vis dėlto, turint galvoje Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrojoje programoje išdėstytą itin platų etnokultūrinių žinių, kurios turėtų būti perteikiamos skirtingo amžiaus mokiniams, turinį, net ir pačiuose naujausiuose vadovėliuose aiškiai nepakanka etninės kultūros sričiai priskirtinos informacijos. Žvelgdami į problemą iš tokių pozicijų, galime akcentuoti vieną savitą paradoksą. Nors programoje esančių atskiroms klasėms skirtų „koncentrų“ turinyje mitologijos bei tautosakos žinios sudaro maždaug vieną trečdalį visos etnokultūrinio ugdymo apimties, tai, pavyzdžiui, literatūros vadovėliuose mes matome visiškai priešingą situaciją, kai tautosakos bei mitologijos sritims priskirtinos žinios sudaro kone 90 procentų visos pateikiamos informacijos. Todėl nėra ko kalbėti apie kokį nors sistemingą etnokultūrinių žinių pateikimą net ir tų pagrindinio ugdymo dalykų mokymo priemonėse, kurios iš principo geriausiai tinka etninės kultūros žinioms integruoti – literatūros bei istorijos vadovėlius. Ir tai yra visiškai suprantama, nes galimų integruoti etninės kultūros temų kiekį natūraliai riboja dalyko, į kurį galima integruoti etninės kultūros žinias, programos įtvirtintų privalomų temų (kūrinių) ratas. Dar daugiau, į kito dalyko vadovėlius įdiegti „etninės kultūros sričiai“ priklausantys tekstai, gana dažnai nagrinėjami to dalyko, o ne etninės tradicijos kontekste. Pavyzdžiui, Gitanos Notrimaitės–Muzikevičienės, Ingos Gresienės, Sauliaus Žuko parengto ir „Baltų lankų“ leidyklos 2016–2017 metais išleisto „Literatūros vadovėlio 5 klasei“ II dalies 7 segmente trumpai pristatoma, kas yra pasaka. Po to pateikiama pasaka apie žaltį, tačiau apie žaltio ir lietuvių kultūros sąsajas nėra nė žodžio. Lygiai taip pat pateikiama kita pasaka, kurioje minima Giltinė, tačiau apie jos ryšį su tradicine kultūra vadovėlyje net neužsimenama. Žinoma, mes negalime tvirtinti, kad mokytojas to nepadarys pamokos metu, tačiau norime akcentuoti, kad vadovėlis to daryti mokytojo neįpareigoja. Dar vienas paradoksas – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto jau po Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrosios programos priėmimo parengtuose „Skaitiniuose 9 klasei“ nerasime nė sakinio, skirto etnokultūrinei lietuvių tradicijai. Kalbant apie kitiems pagrindinio ugdymo

dalykams skirtus vadovėlius, situacija dar liūdnesnė. Nors dėl laiko štokos tyrimo autorius neturėjo galimybės peržiūrėti ir įvertinti technologijų dalykui skirtų mokymo priemonių, tačiau, pavyzdžiui, patys mokytojai teigė, kad jų naudojamas vadovėlis specialiųjų etninės kultūros žinių nesuteikia. O juk technologijos – viena iš tų disciplinų, kurioje gana nesunku pritaikyti etninės tradicijos elementus: tradicines maisto gaminimo, juoštų audimo ar kt. technologijas.

Tarpinės išvados:

Vertinti, kaip etnokultūros žinios integruotos į kitų disciplinų vadovėlius, mūsų tyrimo kontekste yra kiek per anksti. Viena, dalis naujausių vadovėlių šiandien vis dar yra rengimo stadijoje (pavyzdžiui, „Šviesos“ vadovėliai skirti vyresniam pagrindinio ugdymo koncentrui – 9–10 klasėms). Kitų leidėjų mokymo priemonės nepatvirtintos Ugdymo plėtotės centro. Be to, tie vadovėliai, kurie yra parengti, dėl įvairių priežasčių (dėl vadovėlių komplektavimo atsivėlgiant į mokytojų pageidavimus, o ne į programinių nuostatų pokyčius, dėl mokyklų finansinių galimybių ir kt.) nebūtinai pasieks mokyklas, o jei ir pasieks, tai tik praėjus tam tikram laikui. Dar svarbesnė problema yra ta, kad net naujuose vadovėliuose pateikiama gana vienpusė etnokultūrinė informacija, daugiausia skirta mitologijai bei tautosakai ir menkai deranti su Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrojoje programoje suformuluotu išsamaus problematikos suvokimo reikalavimu.

LAUKO TYRIMO REZULTATŲ APIBENDRINIMAS

Etninės kultūros mokymas mokyklų vadovų požiūriu

Atsivėlgiant į pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrojoje programoje iš principo įtvirtintą nuostatą, kad teisė spręsti, ar etninės kultūros mokyti kaip atskirą dalyką, ar atskiru moduliui, ar integruojant etninę kultūrą į kitus pagrindinio ugdymo dalykus, paliekama mokyklų administracijai (bendruomenei), tai, kaip realiai klostysis etninės kultūros mokymas pagrindinio ugdymo grandies klasėse, didele dalimi priklauso nuo konkrečių mokyklų administracijos požiūrio į etnokultūros dėstymą (integravimą) mokykloje ir nuo mokyklose dirbančių etninės kultūros entuziastų skaičiaus bei aktyvumo. Iš tiesų, šiandien Lietuvoje galima aptikti nemažai mokyklų, kuriose dirba etnokultūrai atsidavę žmonės, dar daugiau – šių mokyklų vadovybė inicijuoja, palaiko ar bent jau netrukdo į etninę kultūrą orientuotai mokyklos bendruomenės veiklai. Šiose mokyklose etnokultūrinės žinios mokiniams perteikiamos išnaudojant daugumą Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrojoje programoje numatytų etninės kultūros žinių perteikimo mokiniams formų – nuo etnokultūrinių žinių integravimo į kitus bendrojo lavinimo dalykus iki šventinių mokyklos renginių organizavimo atitinkama forma. Tiesa, net ir

aukščiau paminėtam kontekste atskiras etninės kultūros pamokas galima laikyti „bendrą taisyklę patvirtinančia išimtimi“.

Kur kas dažniau „etnokultūrai palankiose“ mokyklose etnokultūrinis ugdymas yra integruojamas į kitas disciplinas, kurių turinio santykinis neapibrėžtumas leidžia lengvai tai padaryti. Pavyzdžiui, kai kurios mokyklos etnokultūros dėstymą integruoja į pilietiškumo ugdymo programą. Tačiau beveik visuomet tai priklauso nuo mokytojo – etninės kultūros entuziasto asmeninės iniciatyvos, kurią palaiko ar net motyvuoja ugdymo įstaigos vadovybė. Tai nėra sistemingas, daugumoje mokyklų sutinkamas reiškinys. Nors tiek mokytojai, tiek mokinių tėvai gana dažnai pritaria minčiai, kad pilietiškumo ar etikos pamokose galėtų atsirasti etninei kultūrai skirtas modulis ar bent jau būtų atskirų, specialiųjų vedamų pamokų.

Žiūrint plačiau, Lietuvoje, matyt, nerasime nė vieno mokyklos vadovo, kuris nepritarėtų teiginiui, kad mokiniai turi gauti tam tikrą harmoningai ir pilietiškai asmenybei išugdyti reikalingų etninės kultūros žinių kiekį. Tačiau tam kelią užkerta mokykloms taikomos normos. Kaip sakė vienos progimnazijos direktorė, „mes netgi suraštume valandų mokytojams, tačiau niekaip negalime viršyti juridiniuose dokumentuose įtvirtintos 26 valandų savaitinės pamokų normos moksleiviams“. O „skirti bent vieną valandą naujam dalykui paprasčiausiai reiškia atimti tą valandą iš kito dalyko“.

Žinoma, taip svarstant dar lieka mokinių teisė rinktis iš kelių mokyklose dėstomų panašaus statuso dalykų. Tačiau kol kas palikime šį klausimą atvirą. Mat žinant lietuvių plačiosios visuomenės ir, atitinkamai, politikos galingųjų konservatyvumą, mano požiūriu, labiausiai realistiškas siūlymas suteikti mokiniams teisę rinktis iš tikybos, etikos ir etninės kultūros dalykų greičiausiai būtų sutiktas labai vienareikšmiai – neigiamai. Kita vertus, teisūs ir tie mokyklų vadovai, kurie pradeda problemą nagrinėti pastebėdami, kad į pagrindinio ugdymo dalykus šiandien norima integruoti ne vien tik etninės kultūros žinias, bet ir dar keletą dalykų, lygiai taip pat turinčių teorinį pagrindą būti dėstomi atskirose pamokose.

Mokytojų požiūris į etninės kultūros sričiai priklausančių žinių integravimą į kitus bendrojo ugdymo dalykus

Mokytojų požiūris į etninės kultūros žinių perteikimą pagrindinio ugdymo klasėse taip pat tik išimtiniais atvejais yra neigiamas. Kur kas dažniau galima išgirsti tokias arba panašias nuomones: „Mūsų vaikai turi žinoti tautos tradicijas, papročius, paveldą. Kitaip tauta prapuls... Tik gailla, kad iš mūsų valdžios (visokiu lygiu) mažai dėmesio tam. Mūsų mokykloje šis dalykas integruotas.“ Tiesa, tokių emocionalių ir plačiau motyvuotų teiginių dažniau išgirsime į etnokultūrinės veiklos puoselėjimą orientuotose mokyklose. Kitais atvejais mokytojai pasitenkina tiesiog pasyviai pritardami.

Lygiai tas pat dėl dalykų, į kuriuos pagal pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrąją programą numatoma galimybė integruoti etninės kultūros žinias: mokytojų paklausus, ar jie patys integruoja etninės kultūros žinias į savo mokomą dalyką, labai retai išgirsime, kad jie to nedaro. Tačiau šiuo atveju nereikėtų skubėti daryti išvadų, nes mokytojai, paklausti, kaip jie tai daro ir kiek laiko tam skiria, gana dažnai pasiremdavo savo mokomų dalykų tematinio turiniu. Antai geografs ir kalbininkai kalba apie etnografinius regionus ir tarmes, technologijų mokytojai moko tradicinių technologijų, dailės mokytojai užduotis neretai pritaiko prie tradicinių šventinio laikotarpio kontekstų, istorikai nagrinėja lietuvių kilmės, senojo tikėjimo, kiek rečiau aptaria tiesiogiai su dalyko programa mažai susijusių tradicinių švenčių tematiką. Bene glaudžiausiai su etnine tradicija siejasi literatūra, tačiau taip yra dėl to, kad folkloras dar nuo tarybinių laikų traktuojamas kaip kūrybos rūšis. Ir nors folklorinių ir mitologinių temų sąsajos su platesniu etninės kultūros kontekstu naujose literatūros programose buvo išplėtos, toliau už savo disciplinos ribų (traktuojančių folkloro tekstus tik kaip specifinę liaudies kūrybos atmainą) pažvelgia toli gražu ne kiekvienas literatūros mokytojas.

Paklausti, kiek skiria laiko etninės kultūros žinioms integruoti į savo dėstomą dalyką, mokytojai atsako gana įvairiai: gauta ir labai lanksčių (tiek, kiek tai susiję su pamokose nagrinėjama tema) ar laiko nenurodančių atsakymų (tik trumpai pakomentuoja pamokoje nagrinėjamą informaciją), ir gana tikslų (10–15 minučių atitinkamos tematikos pamokoje) ar bendrų laiko apibūdinimų (5–6 pamokos).

Paklausti apie jų pačių gebėjimą tinkamai integruoti etninės kultūros sričiai priklausančias žinias į dėstomo dalyko turinį, mokytojai dažniausiai atsako, kad kompetencijų jiems pakanka, arba atsako neutraliau: „manau, kad taip“. Ir tik 1/5 respondentų buvo savikritiški. Dažniausiai integruojamos etninės kultūros žinių ratui priskirtinos temos yra papročiai, ikirikikščioniškasis lietuvių tikėjimas, asmenvardžiai, vietovardžiai, etnografiniai regionai, kalendorinės, šeimos šventės. Nors pasitaikė atsakymų, verčiančių abejoti, ar mokytojas tikrai supranta, kas yra etninė kultūra. Pavyzdžiui, kai tarp esą nagrinėjamų etninės kultūros temų atsiduria nacionalinė literatūra.

Paklausus, ar vadovėliai pakankamai gerai atspindi etninės kultūros žinių integravimą į dalyką, mokytojų nuomonės išsiskyrė. Viena jų dalis teigė, kad atspindi pakankamai gerai, o kita dalis sakė, kad vadovėliai yra nepritaikyti arba pritaikyti nepakankamai. Iš dalies galima galvoti, kad pašaroji nuomonė būdingesnė mokytojams, neturintiems galimybės naudotis naujausiomis mokymo priemonėmis. Beje, mokyklų vadovų nuomonė dėl vadovėlių suderinamumo su naujomis ugdymo nuoštatomis yra griežtesnė. Kai kurie jų išsakė pakankamai argumentuotas kritines pastabas dėl pernelyg skuboto naujų vadovėlių rengimo ir tam tikro „metodologinio chaoso“. Kita vertus,

net jei mokytojų atsiliepimai apie vadovėlius teigiami, galima prieiti nevienareikšmių išvadų. Mat teigiamai į naudojamas mokymo priemones žiūri ne tik tie mokytojai, kurie naudoja naujesnes mokymo priemones, bet ir tie, kuriems tiesiog pakanka bet kokiame vadovėlyje esančios informacijos. Kitaip sakant, tai tie mokytojai, kuriems, pavyzdžiui, literatūros vadovėlyje pateikiama mitologinė ir folklorinė informacija ir yra visa „lietuvių etninė tradicija“. O tokių atvejų akivaizdžiai pasitaikė.

Paklausti, kur ieško papildomos informacijos, dauguma mokytojų nurodė internetą. Kita dalis nurodė knygas. Ir tik vienas kitas gebėjo įvardyti konkrečius autorius, kuriais remiasi. Mūsų manymu, tokia situacija liudija ne tik realias mokytojų galimybes susirasti objektyvesnius žinių šaltinius (negalima atmesti galimybės, kad trūksta patikimų informacijos šaltinių, ypač provincijos mokyklose). Visa tai netiesiogiai byloja ir apie jų realias galimybes savarankiškai įgyti kompetencijas, leidžiančias kokybiškai integruoti etninės kultūros žinias į kitus pagrindinio ugdymo dalykus.

Kur kas kritiškiau mokyklų vadovai ir mokytojai atsiliepė apie metodinės pagalbos poreikį. Tik mokyklų vadovai į problemą žvelgė plačiau, akcentuodami, kad reikalaujant integruoti vieną dalyką į kitą atitinkamai turėtų būti parengiamos ir programos: nurodomos integruojamos temos, suformuojamos atitinkamos užduotys ir pateikiama joms atlikti reikalinga metodika. Mokytojai į tą pačią problemą žvelgė, jei taip galima pasakyti, žiūrėdami savo konkrečių poreikių. Jų nuomone, svarbiausia yra parengti pagalbines (mokytojo) knygas, aiškią integravimo metodiką, su temomis suderintas užduotis ir pan.

Mokinių tėvų ir pačių mokinių požiūris

Dėl riboto laiko apklausta nepakankamai daug mokinių

tėvų ir mokinių, kad būtų galima išsakyti statistiškai pagrįstus teiginius. Kita vertus, surinktos informacijos pakanka pašebėti, kad mokinių ar jų tėvų atsakymai gana dažnai grindžiami išankstinėmis teigiamomis arba neigiamomis nuostatomis. Įsigilinus paaiškėja, kad jų supratimas, kas yra etnokultūra ir kaip ji integruojama į kitus pagrindinio ugdymo dalykus, yra neraiškus ir itin neapibrėžtas. Kitaip sakant, bendras visuomenės suvokimas, kas ta etninė kultūra ir kodėl ją reikėtų integruoti į kitus dalykus, neatspindi mokyklose susiklosčiusios realios padėties. Dauguma tėvų, kaip ir dalis mokytojų, mano, kad jei mokykloje nagrinėjami tautosakos kūriniai ar pažymimos tradicinės kalendorinės šventės, vadinasi, etninės kultūros žinios integruojamos pakankamai. Lygiai taip pat dažnai galima sutikti ir neigiamu socialiniu stereotipu („mokytojai nedirba, tik visko reikalauja“) pagrįstą išankstinę nuostatą, esą jokio etnokultūrinio ugdymo mokyklose nėra.

Fakultatyvinis etninės kultūros ugdymas

Fakultatyvinių užsiėmimų kokybė ir jų apimtis beveik visuomet yra glaudžiai susijusios su folkloro kolektyvų ar net folkloro klubų steigimu ir veikla konkrečiose mokyklose. Lietuvoje galime rasti ne vieną mokyklą, garsėjančią etnokultūrine veikla: folkloro ansambliais, rengiamomis šokių vakaronėmis, įvairiausiais konkursais, kurių tematika orientuota į etninę tradiciją, tradicinių švenčių organizavimu mokyklos bendruomenei ar net už jos ribų. Be abejo, visos tokios veiklos atliepia Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrosios programos nuostatas dėl etnokultūrinės raiškos gebėjimų ugdymo. Tačiau praktiškai tai beveik visada yra pačių folkloro entuziaštų iniciatyva vykdoma veikla, kuri tiesiogiai niekaip nesusijusi su minėta programa ir priklauso tik nuo etninės

Etninės kultūros ugdytojai seminare Punske, 2016 m. V. Jocio nuotr.

kultūros atžvilgiu teigiamai nusiteikusių mokyklos bendruomenės narių entuziazmo. Etnokultūrinio ugdymo mokyklų bendruomenėse neretai užsiima ir kraštotyros ar turizmo būrelių vadovai.

Tarpinės išvados

Etnokultūros žinių perteikimo mokiniams kontekste šiandien matoma pažanga, tačiau ši pažanga pirmiausia priklauso nuo individualaus konkrečių mokyklų vadovų ir ypač mokytojų patriotizmo bei jų etninio-kultūrinio sąmoningumo, aktyvumo, noro bei gebėjimo išnaudoti bendrosios etnokultūrinio švietimo programos teikiamas galimybes, o ne nuo bendros valstybės švietimo politikos pažangos.

BENDROSIOS IŠVADOS

Nėra vykdomos dar 1999 metais priimto (1999 m. rugsėjo 21 d. Nr. VIII-1328) Lietuvos Respublikos etninės kultūros valstybinės globos pagrindų įstatymo nuostatos – užtikrinti etninės kultūros mokymą visų pakopų švietimo grandyse, o pagal Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2012 m. balandžio 12 d. įsakymu Nr. V-651 patvirtintą Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendrąją programą sprendimo dėl etninės kultūros ugdymo teisė paliekama mokyklų administracijai. Ministerija ir kitos atsakingos švietimo institucijos neužtikrina ne tik etnokultūros kaip atskiro dalyko mokymo, bet ir sistemingos metodinės paramos etnokultūrinei informacijai integruoti į savo mokomą dalyką tuo suinteresuotiems ir tokią veiklą vykdančioms kitų pagrindinio ugdymo dalykų mokytojams. Todėl programoje įkūnyti etninės tradicijos vertybės išmanančios ir jų svarbą suprantančios, gebančios deramai suvokti tautinio tapatumo ir pilietiškumo reikšmę tvarios šiuolaikinės visuomenės raidos užtikrinimui asmenybės ugdymo siekiai kol kas panašesni į problemos sprendimo imitavimą, o ne į realias pastangas siekti deklaruojamų tikslų. O etninės kultūros ugdymas kaip buvo, taip ir lieka savanoriškos etnokultūros entuziaštų veiklos forma. Nors tam tikrų teigiamų pokyčių ir matyti, bent jau vadovėlių rengimo srityje.

REKOMENDACIJOS

Lietuvos Respublikos Seimui, Vyriausybei, Etninės kultūros globos tarybai, etnokultūrinėms asociacijoms ir centrams, žiniasklaidai:

Mobilizuoti jėgas aiškinant politikams, už švietimo politiką atsakingų valstybės institucijų tarnautojams ir plačiajai visuomenei, kad globalaus nesaugumo, darbo migracijos ir protų nutekėjimo fone etninio piliečių sąmoningumo ugdymas yra neatsiejama ir integrali pilietinio sąmoningumo ugdymo dalis ir kad šiuolaikinėje visuomenėje, nepaisant išskirtinės šeimos instituto svarbos, pilietiškai atsakingam individui ir visavertei asmenybei išugdyti jau nebeįmanoma vien tik šeimos, nes

šiuolaikinė visuomenė yra pernelyg fragmentuota socialiai ir kultūriškai ją sudarančių individų atžvilgiu. Mokykla yra bene vienintelė šiuolaikinės civilizacijos institucija, galinti integruoti etnokultūrinį ugdymą į socialiai bei kultūriškai skirtingas visuomenės terpes, todėl yra ypač svarbu siekti **privalomo etninės kultūros žinių perteikimo** tiek integruojant etnokultūrinę informaciją į bendrojo lavinimo dalykus, tiek surandant galimybę suteikti mokiniams gilesnių ir labiau sistemingų žinių apie etninę lietuvių ir kitų Lietuvoje gyvenančių tautų tradiciją. O tai padaryti įmanoma – ne paliekant mažai tautai gyvybiškai svarbius dalykus savanoriškai iniciatyvai ar saviėgai, bet **įvedus mokyklose etnokultūrai skirtą atskirą dalyką**, kurio mokytojų specializuotą universitetinį išsilavinimą turintys mokytojai arba kitų disciplinų mokytojai, perkvalifikuoti etnokultūrinio pobūdžio studijų programas turinčiuose universitetuose.

Švietimo ir mokslo ministerijai, ugdymo programų bei mokymo priemonių sudarytojams ir leidėjams:

Visose mokyklose suteikti galimybę mokiniams **rinktis etikos, tikybos ir etninės kultūros dalykus**. Užtikrinti **privalomą** etninės kultūros žinių perteikimą arba įvedus atskirą etnokultūrai skirtą discipliną, arba – jei tokios galimybės nerandama – plačiai ir **privaloma tvarka integruvus** etninės kultūros dalykus į kitas bendrojo lavinimo disciplinas. Užtikrinti sistemingą bendrojo lavinimo dalykų mokytojų kompetencijų, leidiančių kokybiškai perteikti į konkrečius dalykus integruojamas lietuvių etninės kultūros žinias, ugdymą. Parengti ir išleisti vadovėlius ir mokytojams skirtas pagalbines mokymo priemones su visaverčiai integruotais etninei tradicijai skirtais žinių moduliais bei šioms žinioms perteikti tinkančiomis praktinėmis užduotimis ne tik istorijos ar literatūros dalykams, bet ir kitiems bendrojoje etnokultūrinio ugdymo programoje paminėtiems bendrojo lavinimo dalykams. Kiekvienam konkrečiam bendrojo ugdymo dalykui parengti ir išleisti metodinius nurodymus bei pagalbines mokytojo knygas, kuriose būtų išdėstyta prie konkrečios disciplinos pritaikytas etnokultūrinis turinys, nurodytos kokybiškam etninės kultūros žinių perteikimui reikalingos informacijos apimtys, aiškiai suformuluota ir perteikta etnokultūros žinių integravimo į konkretų dalyką metodika.

Mokyklų vadovams:

Visais atžvilgiais įsijungti į pilietiškai ir tautiškai sąmoningų valstybės piliečių ugdymo procesą, surandant galimybę savo vadovaujamos ugdymo įstaigose etninę kultūrą dėstyti atskira disciplina ar bent jau suteikti galimybę mokiniams laisvai rinktis iš kelių panašų statusą turinčių disciplinų – etikos, tikybos ir etninės kultūros. Siekti, kad jų vadovaujamos ugdymo įstaigose būtų užtikrintas visavertis etnokultūros žinių integravimas į tas disciplinas, kurias numato Pagrindinio ugdymo etninės kultūros bendroji programa. Motyvuoti ir visokeriopai skatinti mokytojus, sėkmingai integruojančius etnokultūrinę žinias į savo dėstomą dalyką.

